

ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Микола Бучин

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії 4.09.2015 р., прийнята до друку – 12.10.2015 р.)

© Бучин М., 2015

Розглядається проблема дотримання демократичних принципів під час виборів в Україні. Аналізуються особливості та тенденції трансформації Індексу демократичних виборів у нашій державі.

Ключові слова: вибори, демократія, демократичні принципи виборів, Індекс демократичних виборів, Україна.

THE INSTITUTION OF DEMOCRATIC ELECTIONS IN UKRAINE: CHARACTERISTIC FEATURES AND TRANSFORMATIONS

Mykola Buchyn

The article dwells on the issue of compliance with democratic principles during elections in Ukraine. The author suggests the methodology for calculation of the level of election process democracy based on such an indicator as the Index of Democratic Elections. It is founded on democratic principles of elections, full compliance with which testifies the highest possible level of election process democracy. Each democratic principle includes a certain number of indicators which, in their turn, include constituents. They are assigned a particular sum of maximum possible scores depending on their influence on the level of elections democracy. The Index of Democratic Elections is a relative value calculated as correlation between democracy of a specific election campaign and the ideal model of democratic elections.

The Index of Democratic Elections comprises the analysis of both the level of electoral legislation democracy and the study of electoral practice concerning compliance with democratic principles. In the first case, the regulatory acts of Ukraine which have been regulating conduction of elections in our country since 1990 served as sources for the research. In the second case, reports of the OSCE/ODIHR Election Observation Mission were taken as empirical material for the analysis.

Upon applying of the suggested methodology in determining the level of elections democracy in independent Ukraine, the following results have been obtained: since the declaration of independence, the Index of Democratic Elections declined, and the pick of this process was the Presidential elections in 2004; short-term increase of this process was observed after the Orange Revolution; when V. Yanukovich took over the power in 2010, the Index of Democratic Elections tended to decrease; after the Revolution of Dignity, significant increase of the level of elections democracy is observed, and this provides a chance for democratization of social order in Ukraine at large.

Key words: elections, democracy, democratic principles of elections, Index of Democratic Elections, Ukraine.

Після краху біполярної системи і проголошення незалежності Україна стала на шлях розбудови демократичного ладу. Цей процес не був простий та однозначний, він досі залишає багато запитань щодо свого кінцевого результату та наслідків. Невід'ємним елементом демократичних перетворень політичного режиму в Україні є трансформація інституту виборів, його наближення до демократичних зразків розвинених країн Заходу. Адже лише демократичними механізмами можна формувати політичну еліту, яка діятиме, керуючись новими демократичними цінностями. Це робить тему дослідження актуальною, адже відстеження Індексу демократич-

них виборів в Україні дасть змогу побачити основні особливості і тенденції трансформації інституту виборів, а відтак уможливить збільшити рівень демократичності як виборчого законодавства, так і виборчої практики.

Варто зазначити, що проблема обчислення Індексу демократичних виборів є фактично недо-слідженою. Науковці хоч і звертають свою увагу на демократичність виборчого процесу, роблять спроби охарактеризувати рівень демократичності виборчого законодавства і виборчої практики, однак не намагаються проаналізувати це на основі чітких показників і подати їх у цифровому еквіваленті.

Мета роботи – дослідити проблему трансформації інституту демократичних виборів в Україні.

Варто сказати, що вибори носитимуть демократичний характер лише за умови їх проведення на основі демократичних принципів – умов, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно дозмісту яких вибори мають демократичний характер, а їхній результат виражає реальне волевиявлення громадян. Демократичні принципи виборів чітко встановлюють вихідні параметри, у межах яких формується механізм регулювання виборчих відносин. Вони також виконують роль певного вектора, що визначає напрями розвитку інституту виборів та виборчого законодавства. Демократичні принципи виборів, крім того, виступають критерієм законності і правомірності дій у виборчій сфері.

На нашу думку, демократичні принципи виборів можна поділити на три групи:

1. Базові – принципи, які стосуються участі громадян у виборчому процесі, мають універсальний характер, є загально визнаними в усьому світі і без дотримання яких вибори як демократичний інститут втрачають будь-який сенс. До базових принципів зараховують: *принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування.*

2. Додаткові – принципи, які стосуються участі у виборчому процесі кандидатів, політичних партій та блоків. Додаткові принципи виборів не мають універсального характеру і по-різному розкриваються під час виборчих кампаній у різних країнах. Додаткові принципи виборів включають: *принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.*

3. Процесуальні – принципи, які характеризують особливості перебігу самого виборчого процесу. До процесуальних демократичних принципів виборів належать: *принцип гласних виборів, принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, принцип адміністрування виборів спеціальними органами.*

Однак демократичні принципи виборів мають загальний характер і розкриваються через деталізовані показники. Тому закономірно виникає потреба у виробленні на основі кожного із принципів його структурних складових, що дадуть змогу визначити рівень демократичності будь-якого виборчого процесу. Такі структурні елементи ми називаємо індикаторами демократичних виборів, оскільки вони ідентифікують вибори як демократичні чи, навпаки, недемократичні.

Однак хоч індикатори демократичних виборів деталізують демократичні принципи, але вони все ж

такі мають доволі загальний характер. У той самий час визначення рівня демократичності виборів вимагає їх конкретизації. Тому необхідно розділити кожен з індикаторів демократичних виборів на структурні компоненти, кожен з яких буде наділений певним числовим значенням (воно залежатиме як від стану, так і від рівня дотримання конкретного компонента). Сума числових значень усіх компонентів дасть змогу визначити відсоток демократичності конкретних виборчих перегонів порівняно з ідеальною моделлю демократичних виборів.

Найпроблемнішою у цій ситуації є обгрунтованість наділення конкретних індикаторів демократичних виборів та їх структурних компонентів певними числовими значеннями, оскільки від цього залежатиме як дієвість методики, так і достовірність визначення рівня демократичності виборів.

Варто зазначити, що навіть досконале виборче законодавство ще не є гарантією демократичності виборчої практики. Розглядаючи складові індикаторів демократичних виборів, вважаємо за доцільне поділяти їх на дві групи: складові де-юре (показують рівень демократичності виборчого законодавства) та складові де-факто (є свідченням рівня демократичності виборчої практики). Варто зробити лише одне істотне зауваження: фактичні складові індикаторів демократичних виборів не є простим практичним втіленням правових. Це пояснюється тим, що, з одного боку, не усі складові де-юре мають практичне втілення (наприклад, відсутність/наявність імперативного вотуму чи порога явки в законодавстві автоматично означатиме його відповідне застосування/незастосування і не становитиме окремого аналога складових індикаторів демократичних виборів де-факто). З іншого боку, виборча практика дає змогу виділити окремі елементи складових індикаторів демократичних виборів де-факто, які не матимуть правових аналогів або ж дещо модифікуватимуть останні.

Вищезгадані складові індикаторів демократичних виборів також потрібно розділити на позитивні та негативні. Перша група включатиме складові, наявність яких сприятиме рівню демократичності виборчого процесу (наприклад, наявність у виборців однакової кількості голосів). До другої групи, навпаки, належатимуть складові, відсутність яких означатиме демократичність виборів (наприклад, наявність імперативного вотуму зменшуватиме рівень демократичності виборчих перегонів, і, навпаки, його відсутність сприятиме демократизації виборів).

Для визначення рівня демократичності виборів необхідно також ввести у науковий обіг таку політологічну категорію, як “Індекс демократичних виборів”. Такий показник повинен мати відносний

характер: показувати, наскільки рівень демократичності конкретної виборчої кампанії відповідає ідеальній моделі демократичних виборів.

Із врахуванням сказаного вище формула визначення Індексу демократичних виборів (IDE – Index of democratic elections) виглядатиме так:

$$IDE = \frac{\sum_{i=1}^{11} P_i}{\sum_{i=1}^{11} P_i^{max}} + \frac{P_0}{P_0^{max}},$$

де P_i – бали за дотримання демократичних принципів виборів під час конкретної виборчої кампанії; P_i^{max} – максимально можливі бали за дотримання демократичних принципів виборів; P_0 – бали за дотримання інших індикаторів демократичних виборів під час конкретної виборчої кампанії; P_0^{max} – максимально можливі бали за дотримання інших індикаторів демократичних виборів.

Свою чергою, P та P^{max} вираховуються за такими формулами:

$$P = \sum_{i=1}^n K_i,$$

де K_i – бали за дотримання індикаторів демократичних виборів;

$$P^{max} = \sum_{i=1}^n K_i^{max},$$

де K_i^{max} – максимально можливі бали за дотримання індикаторів демократичних виборів;

K_i та K_i^{max} можна обчислити так:

$$K = K_l + K_f,$$

де K_l – бали за реалізацію індикаторів демократичних виборів у виборчому законодавстві; K_f – бали за дотримання індикаторів демократичних виборів у виборчій практиці;

$$K^{max} = K_l^{max} + K_f^{max},$$

де K_l^{max} – максимально можливі бали за реалізацію індикаторів демократичних виборів у виборчому законодавстві; K_f^{max} – максимально можливі бали за дотримання індикаторів демократичних виборів у виборчій практиці.

Що ж стосується індикаторів, то їхнє числове значення становитиме суму числових значень їхніх складових.

Як вже говорилося, для того, щоб встановити найдостовірніший рівень демократичності виборів, їх потрібно розглядати як на основі виборчого законодавства, так і на основі електоральної практики. Для дослідження Індексу демократичних виборів “де-юре” ми використали українські нормативно-правові акти, які регламентують проведення виборів, починаючи від 1990 р., коли ще в умовах існування СРСР пройшли перші, частково демократичні вибори, що

заклали основи для формування незалежної Української держави, і закінчуючи президентськими і парламентськими виборами 2014 р. Водночас джерелом для визначення особливостей дотримання демократичних принципів виборів на практиці були звіти Комітету виборців України, міжнародної місії із спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ тощо. Щодо визначення Індексу демократичних виборів де-факто варто наголосити на одному моменті: через відсутність достатньої джерельної бази ми визначили рівень демократичності електоральної практики, починаючи лише з 1998 р.

На основі аналізу виборчого законодавства та виборчої практики числові дані щодо визначення Індексу демократичних виборів у сучасній Україні виглядатимуть так:

Таблиця 1

Числові дані щодо складових Індикаторів демократичних виборів “де-юре” в Україні (1990–2002 рр.) [5; 6; 8–11; 13]

Роки	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002
Значення	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735

Таблиця 2

Числові дані щодо складових Індикаторів демократичних виборів “де-юре” в Україні (2004–2014 рр.) [7; 12; 14–17]

Роки	2004	2004-3 тур	2006	2007	2010	2012	2014 през.	2014 парл.
Значення	771	781	779.5	767.5	762.5	768.5	762.5	773.5

Таблиця 3

Числові дані щодо складових Індикаторів демократичних виборів “де-факто” в Україні (1998–2007 рр.) [1; 4; 18; 19; 22; 23]

Роки	1998	1999	2002	2004	2004-3 тур	2006	2007
Значення	374.5	408	379.5	255.5	480	503	467

Таблиця 4

Числові дані щодо складових Індикаторів демократичних виборів “де-факто” в Україні (2010–2014 рр.) [2; 3; 20; 21]

Роки	2010	2012	2014 през.	2014 парл.	2014 през. (без.Д)	2014 парл. (без.Д)
Значення	456	412.5	532.5	511	553	531.5

Отримавши числове значення кожного із складових Індикаторів демократичних виборів сучас-

ної України, починаючи з 1990 р. і закінчуючи останніми парламентськими виборами 2014 р., ми можемо обчислити Індекс демократичних виборів “де-юре” і “де-факто”. Його обчислюють поділом сумарної кількості балів за складові по конкретних виборчих перегонах на максимально можливу кількість балів.

Таблиця 5

Індекс демократичних виборів “де-юре” в Україні – IDE(L) (1990–2002 рр.)

Вибори	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002
Бали реальні	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735
Бали макс.	876	876	876	876	876	876	876
IDE(L)	0.58	0.67	0.68	0.67	0.74	0.78	0.84

Таблиця 6

Індекс демократичних виборів “де-юре” в Україні – IDE(L) (2004–2014 рр.)

Вибори	2004	2004-3 тур	2006	2007	2010	2012	2014 през.	2014 парл.
Бали реальні	771	781	764.5	752.5	747.5	749.5	762.5	773.5
Бали макс.	876	876	876	876	876	876	876	876
IDE(L)	0.88	0.89	0.87	0.86	0.85	0.86	0.87	0.88

Таблиця 7

Індекс демократичних виборів “де-факто” в Україні – IDE(F) (1998–2007 рр.)

Вибори	1998	1999	2002	2004	2004-3 тур	2006	2007
Бали реальні	374.5	408	379.5	255.5	480	503	467
Бали макс.	497	598	608	624	606	616	608
IDE(F)	0.75	0.68	0.62	0.41	0.79	0.82	0.77

Таблиця 8

Індекс демократичних виборів “де-факто” в Україні – IDE(F) (2010–2014 рр.)

Вибори	2010	2012	2014 през.	2014 парл.	2014 през. (без.Д)	2014 парл. (без.Д)
Бали реальні	456	412.5	532.5	511	553	531.5
Бали макс.	608	608	608	608	608	608
IDE(F)	0.75	0.68	0.88	0.84	0.91	0.87

Врешті ми можемо обчислити загальний Індекс демократичних виборів для кожного виборчого періоду в Україні. Він становитиме середнє арифметичне Індексів “де-юре” і “де-факто” за конкретні виборчі перегони.

Таблиця 9

Загальний Індекс демократичних виборів в Україні – IDE(Z) (1990–2004 рр.)

Вибори	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002	2004	2004-3 тур
Бали “де-юре”	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735	771	781
Бали “де-факто”	–	–	–	–	374.5	408	379.5	255.5	480
Бали макс.	876	876	876	876	1373	1474	1484	1500	1482
IDE(Z)	0.579	0.668	0.683	0.673	0.743	0.738	0.751	0.684	0.851

Таблиця 10

Загальний Індекс демократичних виборів в Україні – IDE(Z) (2006–2014 рр.)

Вибори	2006	2007	2010	2012	2014 през.	2014 парл.	2014 през. (без.Д)	2014 парл. (без.Д)
Бали “де-юре”	764.5	752.5	747.5	749.5	762.5	773.5	762.5	773.5
Бали “де-факто”	503	467	456	412.5	532.5	511	553	531.5
Бали макс.	1492	1484	1484	1484	1484	1484	1484	1484
IDE(Z)	0.850	0.822	0.811	0.783	0.873	0.866	0.886	0.879

Як бачимо, починаючи з 1990 р. в Україні виборче законодавство постійно вдосконалювалося і ставало все демократичнішим. Можна стверджувати, що за винятком окремих нюансів, чинне парламентське та президентське виборче законодавство дає змогу проводити вибори із дотриманням демократичних принципів.

Водночас вітчизняна електоральна практика показувала зворотні тенденції: незважаючи на покращення виборчого законодавства, демократичні принципи виборів все більше масштабно порушувалися у виборчих перегонах. Тобто можна стверджувати, що взаємозалежність між рівнями демократичності виборчого законодавства та виборчої практики у нашій державі проявлялася у вигляді “виборчого парадоксу”, суть якого полягає у тому, що процес вдосконалення виборчого законодавства часто не супроводжувався демократизацією виборчих процедур.

Найменш демократичною була президентська кампанія 2004 р., яка стала логічним завершенням процесу зниження рівня демократичності виборів. У подальшому, внаслідок перемоги Помаранчевої революції і зміни політичного курсу нашої держави, Індекс демократичних виборів почав зростати. Проте, починаючи з 2010 р., із приходом до влади Партії регіонів і В. Януковича, можна знову говорити про появу тенденції до зниження демократичності виборів.

Революція гідності та зміна політичної еліти визначила новий напрям трансформації інституту виборів в Україні – його демократизацію відповідно до європейських стандартів. Це засвідчила як законодавча, так і електоральна практика. На позачергових президентських та парламентських виборах Індекс демократичних виборів набув найбільшого значення в історії незалежної України. Це відбулося, незважаючи на неможливість проведення виборів у анексованому Криму та бойові дії, які велися на сході України і несли істотні загрози для проведення демократичних виборів.

Більше того, місцеві вибори, які відбулися 25 жовтня 2015 р., проходили на основі нового виборчого законодавства та нової виборчої системи: вперше в українській історії голосування відбувалося за відкритими партійними списками, де черговість проходження депутатів визначало не партійне керівництво, а громадяни своїм волевиявленням. Хоча така система є складною і певною мірою незрозумілою для виборців, все ж її демократичне спрямування є очевидним. Тому вбачається доцільним перенесення такої законодавчої практики і на парламентські вибори.

Підсумовуючи, можна побачити, що становлення інституту демократичних виборів не було прямолінійним та однозначним, а характеризувалося як процесами демократизації, так і відходом від демократичних принципів залежно від політичної кон'юнктури. Після Революції гідності розпочалося чергове зростання рівня демократичності вітчизняних виборів. Однак лише подальший розвиток подій покаже, наскільки стабільною і тривалою буде ця тенденція. Це робить обрану проблематику перспективною для подальших наукових досліджень.

1. *Вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 р.: Звіт Місії ОБСЄ/БДПП з спостереження за виборами.* – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>. 2. *Вибори до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р.: Остаточний звіт Місії з спостереження за виборами ОБСЄ/БДПП.* – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>. 3. *Вибори Президента України 17 січня та 7 лютого 2010 р.: Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПП з спостереження за виборами.* – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>. 4. *Вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р.: Заключний звіт Місії ОБСЄ/БДПП з спостереження за виборами // Вибори та демократія.* – 2005. – № 2 (4). – С. 46–94. 5. *Закон “Про вибори народних депутатів Української РСР” від 27 жовтня 1989 р.* – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8304-11>. 6. *Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 2001. – № 51–52. – С. 1058–1112. 7. *Закон України “Про вибори народних депутатів України” від*

17 листопада 2011 р. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. 8. *Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 листопада 1993 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 1993. – № 48. – С. 1099–1122. 9. *Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 1997. – № 43. – С. 787–822. 10. *Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 1999. – № 14. – С. 274–304. 11. *Закон України “Про вибори Президента України” від 5 липня 1991 р.* – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1297-12>. 12. *Закон України “Про вибори Президента України” від 18 березня 2004 р.* – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 129 с. 13. *Закон України “Про вибори Президента України” від 24 лютого 1994 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 1994. – № 8. – С. 200–220. 14. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 2005. – № 38–39. – С. 1454–1574; 15. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” та деяких інших законодавчих актів України (щодо порядку проведення позачергових виборів до Верховної Ради України та заміщення народних депутатів України, повноваження яких були достроково припинені)” від 1 червня 2007 р.* – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1114-16>. 16. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу” від 13 березня 2014 р.* – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18/para%26%26#b6>. 17. *Закон України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року” від 8 грудня 2004 р.* // *Відомості Верховної Ради.* – 2004. – № 52. – С. 2076–2087. 18. *Парламентські вибори 31 березня 2002 р. в Україні: Заключний звіт ОБСЄ/БДПП.* – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>. 19. *Позачергові вибори до Верховної ради України 30 жовтня 2007 р.: Звіт Місії ОБСЄ/БДПП з спостереження за виборами.* – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>. 20. *Україна. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р.: Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДПП [Електронний ресурс].* – Варшава, 2014. – 64 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true>. 21. *Україна. Позачергові вибори Президента 25 травня 2014 р.: Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДПП [Електронний ресурс].* – Варшава, 2014. – 44 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?Download=true>. 22. *Parliamentary elections 29 March 1998 in Republic of Ukraine: Election observation OSCE/ODIHR.* – Access mode: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>. 23. *Presidential elections 31 October and 14 November 1999 in Ukraine: Final report OSCE/ODIHR.* – Access mode: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.

1. Vybory do Verkhovnoi Rady Ukrainy 26 bereznia 2006 r.: Zvit Misii OBSIe/BDIPL zi sposterezhennia za vyboramy. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.
2. Vybory do Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 zhovtnia 2012 r.: Ostatochnyi zvit Misii zi sposterezhennia za vyboramy OBSIe/BDIPL. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.
3. Vybory Prezydenta Ukrainy 17 sichnia ta 7 liutoho 2010 r.: Ostatochnyi zvit Misii OBSIe/BDIPL zi sposterezhennia za vyboramy. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.
4. Vybory Prezydenta Ukrainy 31 zhovtnia, 21 lystopada ta 26 hrudnia 2004 r.: Zakliuchnyi zvit Misii OBSIe/BDIPL zi sposterezhennia za vyboramy // Vybory ta demokratiia. – 2005. – № 2 (4). – S. 46–94.
5. Zakon “Po vybory narodnykh deputativ Ukrainskoi RSR” vid 27 zhovtnia 1989 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8304-11>.
6. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 18 zhovtnia 2001 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2001. – № 51–52. – S. 1058–1112.
7. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 17 lystopada 2011 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
8. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 18 lystopada 1993 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1993. – № 48. – S. 1099–1122.
9. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 24 veresnia 1997 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1997. – № 43. – S. 787–822.
10. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 5 bereznia 1999 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1999. – № 14. – S. 274–304.
11. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 5 lypnia 1991 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1297-12>.
12. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 18 bereznia 2004 r. – K.: Parlamentske vydavnytstvo, 2004. – 129 s.
13. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 24 liutoho 1994 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1994. – № 8. – S. 200–220.
14. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 7 lypnia 2005 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2005. – № 38–39. – S. 1454–1574.
15. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (shchodo poriadku provedennia pozacherhovyykh vyboriv do Verkhovnoi Rady Ukrainy ta zamishchennia narodnykh deputativ Ukrainy, povnovazhennia yakykh byly dostrokovy pryypyneni)” vid 1 chervnia 2007 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1114-16>.
16. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo tekhniko-iurydychnoho vdoskonalennia vyborchoho protsesu” vid 13 bereznia 2014 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18/paran6#n6>.
17. Zakon Ukrainy “Pro osoblyvosti zastosuvannia Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” pry povtornomu holosuvanni 26 hrudnia 2004 roku” vid 8 hrudnia 2004 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2004. – № 52. – S. 2076–2087.
18. Parlamentski vybory 31 bereznia 2002 r. v Ukraini: Zakliuchnyi zvit OBSIe/BDIPL. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.
19. Pozacherhovi vybory do Verkhovnoi rady Ukrainy 30 zhovtnia 2007 r.: Zvit Misii OBSIe/BDIPL zi sposterezhennia za vyboramy. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.
20. Ukraina. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 26 zhovtnia 2014 r.: Ostatochnyi zvit misii sposterezhennia za vyboramy OBSIe/BDIPL [Elektronnyi resurs]. – Varshava, 2014. – 64 s. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true>.
21. Ukraina. Pozacherhovi vybory Prezydenta 25 travnia 2014 r.: Ostatochnyi zvit misii sposterezhennia za vyboramy OBSIe/BDIPL [Elektronnyi resurs]. – Varshava, 2014. – 44 s. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?Download=true>.
22. Parliamentary elections 29 March 1998 in Republic of Ukraine: Election observation OSCE/ODIHR. – Access mode: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.
23. Presidential elections 31 October and 14 November 1999 in Ukraine: Final report OSCE/ODIHR. – Access mode: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine>.